

ETO: 894.511–31 KRÚDY

CONFERENCE PAPER

KÉT SZÖKÉS

Nosztalgia és irónia a Szindbád-elbeszélésekben

Pomogáts Béla

Az MTA Irodalomtudományi intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1986. december 11.

A Szindbád-regények és -elbeszélések két kötetre menő anyagából két elbeszélést szeretnék kiválasztani, két olyan írást, amelyet nemcsak címe és keletkezési ideje kapcsol össze, hanem a bennük életre kelő élmény és gondolat is. Az első: a *Szökés az életből*, a második: a *Szökés a halálból*, egymást követve jelentek meg a Magyarország 1915-ös évfolyamában, augusztus 13-án és 15-én, majd 1916-ban a *Szindbád – a feltámadás* című kötetben, s azóta is a nevezetes elbeszéléslüzér valamennyi újabb kiadásában.¹ Egy-egy szerelem történetét és végső kifejtését beszélik el, s ha nem is tartoznak a sorozat olyan klasszikus értékű darabjai közé, mint a *Szindbád a hajós*, a *Szindbád útja a halálnál*, *Szindbád tútká* vagy a *Szindbád álma*, éppen összefüggésükben igen kifejezően jelzik a novellaciklusban alakot öltő írói szemléletet: a nosztalgiával elvegyülő iróniát.

A *Szökés az életből* a kalandokba és szerelmekbe belefáradt Szindbádöt mutatja be, akinek Bánatváriné, a gazdag özvegy kínálja fel a békés nyugalmat, azt a vidéki életet, amely menedék lehet a szenvedélyek zúrzavara után. A falusi visszavonulás nosztalgikus vágya igen gyakran jelenik meg Krúdynál, nemcsak szépirodalmi műveiben, hanem vallomásos önéletrajzi írásaiban is. "Én például – mondja 1924-es *Vallomás* című nyilatkozatában – vidéki bérlő szeretnék lenni, mint annyi sokan mások is a mostani városi emberek közül. (...) Én gondolatban elkísérem az én vidéki barátaimat a maguk útjain: kisvárosokba, ahová késő este, csorgó esőben, macskafejű köveken ugráló kocsin érkeznek meg; – messzi falvakba, ahol alkonyattal legfeljebb a pincekulcsot keresi a gazda, egyéb teendőit elvégezte, és a lovak maguktól állnak meg a ház előtt a Pestet járt utazóval; – alföldi pusztákra, ahol nyoma

¹ Mindkét elbeszélést a következő kiadásból idézem: Szindbád. I-II. kötet. Szerk.: Kozocsa Sándor. Bp. 1957.

sincs az országútnak, tengelyig érő vadvizeken hajt át a kocsi, az ólmos felhők havat ígérnek, és a messziségben, akácfák közül feltűnik a lámpavilág.² Ez az elvágyódás jellegzetesen urbánus érzés, a városi ember vágya az egyszerű és békés vidéki idill után, s mint ilyen, Krúdy műveinek mindig visszatérő mitikus motívuma, amely rendre átszövi a Szindbád-novellákat is.³ "Már régóta vágyom – ábrándozik a *Szökés az életből* hőse –, hogy falusi földesuraság legyek. Gyorsan pergő kocsin bejárni a környéket, megtanulni a nép nyelvét, és a hűvös reggelektől dércsípte arccal várni a személyvonatot egy őrház előtt, a székvárosban hetivásár van, egy pohár sörre, egy kis politikára, egy kis traccsra elmegy az ember az úri kaszinóba. Be szép lehet a gondtalan élet, a mély, nyugalmas alvás, a lassú, uszály módjára úszó álom és a friss ébredés a nap első sugaraival!"

A *Szökés az életből* ezt követve mind teljesebben dolgozza ki a falusi visszavonulás ábrándos képeit, új meg új festői részletekkel és vonásokkal gazdagítva a képzeletben felderengő idillt. Az elbeszélésnek éppen ez az állandó gazdagodás, a békés vidéki élet motívumanyagának fokozatos kiteljesedése, a szöveg első mondatában – "Majd falura megyünk, amint kítavaszdodik" – megvillanó vigasztaló lehetőség mind teljesebb kibontakozása szabja meg az epikai szerkezetét. Ezt a kezdet kezdetén megütött az epikai "dallam" ismétlésére és cifrázására épülő egyszerű kompozíciót azonban két másik – az eredeti kompozíciós folyamattal ellentétes irányban haladó – "zenei motívum" mind erősebb kiteljesedése teszi drámai jellegűvé:

1. Az elbeszélés narratív szerkezetét részben a dialógusok: Szindbád és Bánatváriné párbeszédei, részben a történet főhősének reflexiói alakítják ki, s jól megfigyelhető egy bizonyos mozgás, amely a dialógusok jellegadó szerepétől a reflexitás jellegadó szerepéig halad. A szövegben kezdetben a párbeszéd uralkodik, mégpedig oly módon, hogy Bánatváriné szólalmát Szindbád hasonló terjedelmű szólama követi, később azonban mind hosszadalmasabbakká válnak az asszony szólamai, s mind rövidebbekké a férfié. Ezzel szemben mind nagyobb szerepet kapnak Szindbád reflexiói, aki végül már csak néhány szavas megnyugtató nyilatkozatokkal válaszol Bánatváriné terjengős tirádáira, s egyre inkább a saját emlékeivel, egy korábbi szenvedélyes szerelmének emlékeivel foglalkozik: valósággal megfeledkezik partneréről, s mind érzékletesebben idézi maga elé az elhagyott s most visszászóvárgott asszony, Fáni alakját. De a narrációnak ezen a későbbi szakaszán valójában már Bánatváriné sem Szindbádhoz intézi szavait, inkább monologizál, s ő is a reflexiót adja elő. A kezdetben tapasztalt valóságos dialógusból pseudo-dialógus válik, a két beszéd társnak már alig van köze egymáshoz, a narratív szerkezetet most már két egymással párhuzamosan futó emlékezés-sor építi fel.

2. A nosztalgikus érzés és tervezgetés jegyében születő képsorok mind erőteljesebben veszítik el eredeti jelentésüket, s válnak az élettel teljes idill kifejezéséből először elégikussá, majd határozottan a dekadencia

²Vallomás. Szerk.: Kozoesa Sándor. Bp. 1963. 127-128

³Erről Fülöp László ír részletesen: *Közeliések Krúdyhoz*. Bp. 1986. 87-90.

kifejezőivé. A Bánatváriné terveiben megjelenő vidéki élet kezdetben a szelíd életöröm élénkebb színeit mutatja: "A méhesben – kecsegteti Szindbádot a hamarosan bekövetkező derűs élmények ígéretével – kedvedre álmodozhatsz, és délután eljön Samu bácsi egy kis kártyára, egy kis tréfálkozásra. Vagy Grózingernél a kugli-parti áll, és vagyoni viszonyaink megengedik, hogy mindennap elveszithessél egy hordó sert a falusi honoráciorok mulattatására. Különösen a fukar jegyzőre vigyázz, Szindbád, naponkint megkínáld szivarral a garasoskodó férfiút, a tanítónknak hangját dicséred, a papné majorságát magasztald, Futraynak pikáns adomákkal szolgálj, és a B. kisasszonyoknak arról beszélj, hogy anyjuddal táncoltál a redut-bálon, nagy férfibolond volt szegény..." Ez a kép azonban csakhamar veszít mozgalmasságából és színességéből, a képzeletben és vágyképekben feltetsző falusi életnek most már a babonás és kírérteties mozzanatai kapnak hangsúlyt, s mindez az emlékeknek valamiféle elégikus és mitikus övezetébe helyezi át a – most már, mint láttuk, erősebb reflexivitással felidézett –tárgyi világot, vidéki környezetet: "A háztetőn – folytatja Bánatváriné – van egy kémény, amely csak akkor duruzsol, szinte beszélget, ha az éjszakát én a tető alatt töltöm. Van egy elvadult macskánk, amely az erdőben kalandozik vadtársaival, de érkezésemet megérzi, és visszatér a házhoz. Szomorú, öreg lova nagyapámnak nyugtalankodva emelgeti a fejét, midőn a vonat, amely engemet hoz, füttyül az állomáson, és a vénasszonyok, cselédasszonyok hosszúakat, furcsákat, alig megfejtethető dolgokat álmodnak a tiszteletemre, amely álmok megmagyarázása az én hivatásom. A régen lezárt szobák napfényben úsznak, megiljodnak a poros tükrök, amelyekben csupán a kísértet nézegeti magát távollétemben..." Végül ezt a babonás-kísérteties világot egyértelműen az elmúlás levegője lengi be, a történet kezdetén felidézett derűs életörömet sötét halálsejtelmek váltják fel, s Bánatváriné most már, nevének megfelelően, saját közeli haláláról beszél: "Van egy kis templomunk, amelynek alapítványt hagyományoztam a végrendeletemben, ahol eddig mindenki megtanult imádkozni. Ne felejtse el, Szindbád, az alapítványt, hisz midőn magával megismerkedtem, új végrendeletet csináltam... Minden a magáé, pedig szép vagyonom van."

A falusi visszavonulás nosztalgikus ábrándjait szövögető történet ilyen módon alakul át e nosztalgiai gyors szertefoszlásának históriájává: Szindbád hovatovább már nem Bánatváriné lelkesült terveire figyel, hanem a saját feltóduló emlékeire, amelyek mind érzékletesebben, mind ingerlőbben keltik előtte életre az elhagyott Fáni alakját, s persze időközben Bánatváriné ábrándképei is átalakultak, elveszítették derűs színeiket. Mindez – az elmentés irányú nosztalgiai egymásnak ütközése – oda vezet, hogy a "hajósnak" végül valóban nem marad más lehetősége, mint kisompolyogni Bánatváriné szobájából, s elindulni előző szerelmese keresésére. Valójában az "életből" szökött volna? Inkább attól a csendes vegetálástól, amely Bánatváriné falusi idilljében várta, hogy felőrölje életerejét, kioltsa forró szenvedélyeit.

Hasonló epikai kompozíciót találunk a *Szökés a halálból* című elbeszélésben. A második történet alaphangját Szindbád és Fáni újabb egymásra találásának pillanata adja meg: "Budán, egy éjszaka egy téren, a lámpás alatt..." Az asszony az őt elhagyó hajós nyomait kutatja, s közben öngyilkos terveket forral, a váratlan találkozás azonban szinte mindkettejük szívében eksztatikus érzéseket lobbant, s első pillanatra az olvasó úgy véli, hogy ilyen módon a mindinkább érvényesülő szerelmi mámor fogja alakítani az elbeszélés menetét. Mint az előbbi novellában, most is főként az asszony beszél, elragadtatott szavakkal számolva be a férfi utáni vágyakozásáról, öngyilkossági képzelgéseiről s azokról az apró, babonás eseményekről, amelyek mintegy vágyainak közeli beteljesülését jelezték. "Szindbád – olvasuk – talán még sohasem figyelt úgy egy nőre, mint Fáni szavaira." A szerelmi szenvedély mind erőteljesebb kibontakozását azonban ebben az esetben is két újabb epikai motívum váratlan megjelenése és fokozatos kiteljesedése zavarja meg, pontosabban fordítja visszájára:

1. A mámoros szerelmi elragadtatás – Bánatváriné mind szomorúbb falusi idillje után – igazi boldogságot, teljesebb életet ígér, csakhogy ezt a vitalista értékekre hivatkozó ígézetet is hirtelen árnyékba vonja a halál képze. Szindbád már esküre gondol, amely örökös szerelmét és hűségét pecsételné meg, midőn Fáni egyszer csak titokzatos mosollyal bejelenti: "Én tudom, hogy te már nem fogsz elhagyni engem. (...) Ma éjjel meghalunk együtt." Majd így folytatja: "Jer hozzám. A háznépet elküldtem hazulról, és majd elbúcsúzom anyám arcképétől. Csöndesen, meggondolva megölsz, hogy lássalak az utolsó percig, a szemem lezárásáig, hogy a homlokodon érezzem az ajkad, hogy a kezed fogja a kezem, midőn elindulunk a nagy útra... Tudom bizonyosan, hogy utánam jössz, nem hagysz egyedül a nagy ismeretlenségben... (...) Ha élve maradnánk, megint elválnánk egyszer, sírnánk, zokognánk egymás után, mérhetetlenül szenvednénk, és ki tudja, hogy találkozánk-e újra olyan szerelemben, amelyet megérdemlünk." Csakhogy Szindbád nem erre számított megszökve a csendes elmúlásnak abból a köréből, amelyet Bánatváriné ábrándképei tártak fel előtte, inkább a teljesebb életre vágyótt, nem a kettős öngyilkosság örült szertartására, ezért csendesen tiltakozik: "Meghalunk? (...) Én ismerem a halált. Nőknek való." És ebből az eksztatikus halálmáorból éppúgy megszökik, mint az elébb a csendes vegetálást és elmúlást ígérő falusi idill ábrándképeitől.

2. Szindbád, mint hallottuk, rendkívüli odaadással csügg Fáni szenvedélyes szerelmi vallomásain, aztán egy pillanatban arra kell gondolnia, hogy szerelme nem mond igazat: "A fekete hajú, sötét szemű, virágszál lábú asszony másfél esztendő óta töltötte el a szívét és életét. És másfél esztendő alatt mindig hazugságon szerette volna csípni. Érezte, hogy valahol, valamerre nem mond igazat Fáni, csak azt nem tudta, hol végződik az igazság réjje szavaiban, s merre kezdődnek a hazugság színes mezőségei. 'Ah, hisz a nők mindig hazudnak' – midőn könnytől ázott csókokkal arcán, a hajában az asszony finom ujjainak érintésével, a bajuszán, a parfümmel hazafelé ballagott. A lámpaoszlopokba karolt, és merően bámult maga elé. Hol hazudott

Fáni?" S valóban, az asszony éppen a kettős szerelmi öngyilkosság ábrándképcinek bódulata közben hirtelenül kijózanodik, s egyszeriben a polgári élet köznapi tennivalóira hivatkozva hártítja el azokat a mámoros képzelgéseket, amelyeknek az imént hangot adott: "Hajnalodik – mondta szomorúan (...) –, és nappal már nem tudok többé meghalni. A tejes jön, s az uram megérkezik az első vonattal, a cseléd fölkel a piac miatt, a posta meghívót hoz barátnőmhöz, nyáron a zöldbe költözünk, és délután a kórházba megyek beteg öcsém látogatására. Majd máskor, Szindbád... Ha egyszer újra találkozunk egy éjszakán..." Ezután "kocsiba szállott, és lemondással intett búcsút Szindbádnak", aki viszont visszasietett Bánatvárinéhoz: az elhagyott szerető még mindig a frissen becsomagolt utazókosáron ült a hűtlen férfi gyors visszatérésére várakozva.

A második elbeszélés kifejelete Krúdy időkezelésének jellegzetességére utal. Miközben ugyanis Szindbád megtalálja Fánit, és végigálmódazza vele az éjszakát, Bánatváriné szinte mozdulatlanul várja őt, vagyis a történés ideje megállt. Mintha Szindbád erőfeszítése annak érdekében, hogy valahol megtalálja a teljesebb életet, és szökései az illúziók világából az időn kívül történtek volna vagy éppen a megállított időben, amelyet különben Sőtér István vizsgált lényegbevágó különbséget téve Krúdy és Proust időkezelése között. "Proustnak – állapítja meg – azért van szüksége a jelenre, hogy abba a múltbeli, a valódi, a jelennél is jelenebb idő megjelenhessen. Proust alá akar merülni az időben – Krúdy az időtlenség írója, mert a megállított idő eleve időtlen is."⁴ Valóban, a kettős szökés története is az időn kívül zajlik, s így bármikor megfordítható vagy továbbvezethető: tulajdonképpen annak sincs akadálya, hogy Szindbád visszatérve Bánatvárinéhoz, ismét elszökjön tőle, hogy aztán megtalálva Fánit, megint csak az özvegnél keressen menedéket – és így tovább. Idő nélkül, illetve kívül az időn ugyanis maga a történés is kérdéssé válik, mint Sőtér mondja: "A megállított idő nemcsak többértelművé teszi a történet idejét és korát, hanem magát a történetet is megszünteti. Pontosabban: a történetből kiküszöbölődik a cselekmény mint olyan ürügy, melyre többé nincs szükség, mivel a valóság immár nem a cselekmény által nyilatkozik meg."⁵

De nemcsak az időt és a cselekményt hártják el a Szindbád-történetek, hanem a jellemábrázolás hagyományait, egyáltalán az árnyalt és hiteles emberi egyéniségek életre keltésének írói feladatát is. Hiszen Bánatváriné vagy Fáni – s ez elmondható az elbeszélés-ciklus igen gazdag asszonyi galériájának legtöbb figurájáról – a legkevésbé sem eleven emberi alakok, legalábbis a valószerű lélekábrázolás kívánalmai szerint. Inkább mitikus figurák, annak a személyes értelmű mítosznak a hősnői, amelyet Krúdy az asszonyi nemről kialakított írásaiban, elsősorúan éppen a Szindbád-novellákban. Érdemes fellapozni a nevezetes elbeszélésciklushoz írott *Tájékoztató* című bevezetőt: "A hajós életéből következnek itt történetek, amelyeket fiatal nők és ifjak itt-ott tán hitetlenkedve olvasnak. Ó, majd megis-

⁴Krúdy és a megállított idő. In: Gyűriék. Tanulmányok a XX. századról. Bp. 1980. 201.

⁵Uo. 202

mernek ők is mindeneket; csodákat, amelyeknek létezéséről fogalmuk sincsen a fiatalkorban; a nők kimondhatatlan jóságát, midőn az ágy szélén üldögélve hosszú hajukat fésülik, s oly szent szerelemmel, megadással szólnak a férfiúhoz, hogy élete végéig biztonságban érezheti magát; és nők gaszágát, midőn csak ökölbe lehet szorítani a kezét, megfenni a kést, a kardokat, felporozni a pisztolyt, vérrel áldozni, vérbeborult szemmel felébredni, és jajgatva, kezét, párnát harapdálva elaludni...⁶ A Szindbád-elbeszélések a nők "jóságáról" és "gaszágáról" regélnek történeteket, és ezek a történetek természetes módon igazodnak a mitikus elbeszélés hagyományaihoz. Bánatváriné, illetve Fáni alakja is mitikus karaktert kap, az első talán a melankólia, a második talán a hisztéria képviselője – a mitikus képzetek enyiben megfeleltethetők a pszichológia fogalmainak – és Szindbádnak éppen az a sorsa, hogy hányódjék e végzetes, nyugtalanító, mitikus erők között, nem találván otthonra sem abban a melankolikus idillben, amellyel Bánatváriné kecsegteti, sem abban a hisztérikus jellegű örületben, amelyet Fáni kész számára nyújtani.

Az igazi menedéket sohasem találó otthontalanság – ez ugyanis Szindbád sorsszerű élethelyzete – örökké nyughatatlan elvágyódáshoz vezet, egyszersmind a nosztalgikus érzés végső céltalanságának és értelmetlenségének vissza-visszatérő kinyilvánításához: éppen ennek eszköze az irónia. Szindbád szeretne szabadulni otthontalan magányától, s ezért elfogadja a melankólia papnője: Bánatváriné falusi idillt ígérő ajánlatát, azonban tudja jól, hogy ez a nosztalgikus menedék csupán ábrándkép lehet, s ezért iróniával szemléli a gazdag özvegy képzeléseit. Menekül tőlük, s újabb nosztalgiák bűvöletének engedve a hisztéria papnőjénél: Fáninál keresi a teljesebb élet ígétetét, azonban rá kell döbennie, hogy a felzaklatott asszony csak pusztító örületet tartogat számára, ráadásul ebben is hazudik, s ezért ironikusan lemond a végzetes szerelem élményéről, és visszavonul korábbi brátnőjéhez. Mindkét elbeszélésben – és kivált a két történet kölcsönösen egymásra vonatkozó motívumaiban – a képzetek és fogalmak sajátos, mondhatnám, szecessziós táncjátékának vagyunk tanúi. Helyet cserél egymással az élet és a halál, a szenvedély és a lemondás, a valóság és a látszat, a nosztalgia és az irónia mindenki és minden szerepet játszik, és ez a szerepjátszás minduntalan lelepleződik az olvasó előtt. Ugyancsak a *Tájékoztató*sban találjuk Szindbád jellemzésül ezt a jellegzetes Krúdy-vallomást: "Mindent szeretett, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény (...) És mindenért hiába sajnogott, amit életében elérni óhajtott."⁷ Talán ez a vallomás magyarázza meg leginkább az érzelmeknek és szenvedélyeknek azt a leleményes maszkabálját, az epikai mozzanatoknak azt a fondorlatos koreográfiáját, amely a két "szökés"-novellában és az egész Szindbád-novellakörben alakot ölt.

⁶Szindbád. I. köt. 9.

⁷Uo. 15-16.